

Takács Ádám

## Institúció és történelem. Maurice Merleau-Ponty egy problematikájáról

Nem nehéz észrevenni, hogy minden töredékes jellege ellenére Maurice Merleau-Ponty életművének alakulása számos hasonlóságot mutat a fenomenológia klasszikus képviselőinek gondolkodói pályáival. Az elmozdulás, mely Edmund Husserlnél a *Logikai vizsgálódások*, de még inkább az *Eszmék* és a pályafutást lezáró *Krízis* kötet doktrínái között mutatkozik, s amely Martin Heideggernél a korai főmű, a *Lét és idő*, és a késői munkákat bizonyos fokig beteljesítő *Idő és lét* előadás között bontakozik ki, Merleau-Ponty esetében *Az észlelés fenomenológiája* és a befejezetlenül maradt *A látható és a láthatatlan* címen kiadott munka között érhető tetten. Mindhárom alakulásra jellemző, hogy az egyes alapvető filozófiai felismerések folytonossága együtt jár a felismerések kidolgozását lehetővé tévő szempontok radikális megváltozásával és azzal, hogy a megváltozott álláspontok között a szerzők esetenként kifejezett önkritikai céllal létesítenek kapcsolatot. Fontos különbség azonban, hogy míg Husserlnél és Heideggernél a korai és késői művek közötti átmenet többé-kevésbé világosan körülhatárolható problématerületet alkot, Merleau-Ponty esetében az eddig publikált írások alapján korántsem bontakozik ki a gondolati átmenet megfelelő megítélését lehetővé tévő kép. Nehéz például egyértelműen megítélni, hogy *Az észlelés fenomenológiája* megírását követő periódus politikai filozofálása, a marxizmus és kommunizmus bizonyos tapasztalatait kamatoztató történelemfilozófiai látásmód s ezzel egy időben a fenomenológiai problémáknak, az irodalomnak és a társadalomtudományoknak szentelt figyelem pontosan mely *filozófiai* tanulságainak levonása vezetett egy új, az észlelés, a testi tapasztalat és a nyelvi kifejezés jelenségeit tárgyaló ontológia kidolgozásának tervezete felé. Nem mintha a Merleau-Ponty-i gondolkodás e belső mozgása már a kortársak számára is ne lett volna nyilvánvaló. (Lásd ehhez például KELEMEN 1970.) Ám a közelmúltig hozzáférhető írások bizonyosan nem adnak egyértelmű képet az életműben felmerülő *alaproblémák* jellegéről és különösen az általuk kikényszerített *doktrinális szelekció* menetéről. Merleau-Ponty időnkénti saját tervezett műveivel kapcsolatos megnyilatkozásai pedig inkább bonyolítják, mintsem tisztázzák a képet.<sup>1</sup>

E filológiai jellegű kérdések azonnal filozófiai jelentőségre tesznek szert, mihelyt egyes konkrét kérdések és megállapítások eseteire fókuszáljuk őket. Hogyan értsük például a késői főmű jegyzetei között rendre felbukkanó állítást, mely szerint a testiesség, az észlelés és a nyelv elemzéseinek végső soron az *életvilág* (*Lebenswelt*) filozófiájának kidolgozásához kell vezetniük, amelynek pozitív jellemzését semmiképpen sem szabad megtagarítani. (Lásd például MERLEAU-PONTY 1964, 220, 221, 224, 229,

<sup>1</sup> A Collège de France-hoz 1950-ben benyújtott pályázatának egyik kísérőlevelében Merleau-Ponty egy az igazság (*Origin de la vérité*) és egy az interszubjektivitás (*Introduction à la prose du monde*) elméletét kidolgozó mű megírását tervezi, vö. LEFORT 2003. Tíz évvel később Enzo Pacinak már egy olyan mű megírásáról tesz említést, amelyben a biológiának olyan szerep jutna, mint amelyet korai írásaiban a pszichológiának jutott. Vö. PACI 1961.

236, 237.) Vagy miként értsük ennek a problematikának gyakori összekapcsolását a *történelem* elméletével, melyről az utolsó jegyzet tanúsága szerint azt is megtudjuk, hogy közelebb állna a marxi, mint a sartré-i koncepcióhoz, amennyiben inkább fetiszizált „dolgot” történetét, mintsem egy etikát jelentene (uo. 328). Hasonló nehézséget okozhat annak a jelentőségében nehezen túlbecsülhető, noha a műben valójában támpont nélkül maradó állításnak az értelmezése is, mely szerint „az idő nem abszolút események sorozata, nem tempó – még csak nem is a tudat tempója –, hanem *intézmény*, ekvivalenciák rendszere” (uo. 238.). Ezekről a kérdésekről és számos további, *A látható és a láthatatlan* munkajegyzeteiben hozzájuk köthető témakörrel (tudományok, irodalom, kultúra, társadalom) nemcsak az állapítható meg, hogy bizonyos tematikus folytonosságot mutatnak Merleau-Ponty egyes korábbi elgondolásaival, de talán az is, hogy az általuk implikált összefüggések és kutatási irányok jelentősége a késői főmű *fenomenológia* koncepciójának mégoly alapos rekonstrukciója nyomán sem – vagy talán éppen emiatt nem – tisztázható maradéktalanul. (E rekonstrukcióhoz lásd RICHIR 2004.)

Merleau-Ponty 1954/55-ös *Collège de France*-ban tartott előadásainak közelmúltban kiadott jegyzetei mindenképpen fontos szempontokat kínálhatnak az itt kibontakozó kérdések megközelítéséhez (MERLEAU-PONTY 2003). Ezek az előadások ugyanis nemcsak a tervezett új ontológia felé való egyértelmű irányvételről tesznek tanúságot, de ezt egy olyan témakör kidolgozásán keresztül teszik, melyben egyrészt felismerhető bizonyos korábbi elgondolásokkal való folytonosság, másrészt bennük egy alapvető, a későbbi erőteljes fenomenológiai elemzésekben felhasznált, de külön nem magyarázott vagy háttérbe szorított problematika is terítékre kerül. A *Collège de France* rendezésének megfelelően az előadások egy fő és egy kiegészítő kurzus formájában szerveződtek. A fő sorozat címe *Az intézmény a személyes és nyilvános történelemben*, a kiegészítő pedig *A passzivitás problémája. Az álom, a tudattalan, az emlékezet volt.*<sup>2</sup> Az előadások a megadott témák alapján konkrét jelenségek leírására vállalkoztak, a Merleau-Ponty-i elemzésekre jellemző konceptuális invenció és idiomatikus nyelvezet, valamint példák és szövegelemzések felhasználásával. A kiadott jegyzetek vázlatos jellege ellenére az egyes gondolatmenetek általában jól követhetők, noha bizonyos átkötések vagy részletek szükségképpen homályban maradnak. A kötet szerkesztői erőfeszítést tettek valamennyi hivatkozott szöveghely beazonosítására.

Azt, hogy a fő előadássorozat címében adott *institution* kifejezés fordítása miért inkább az „intitúció”, mint az „intézmény” szót követeli, az elemzések felütése indokolja. Merleau-Ponty ugyanis a „tudat” és a „konstituáló szubjektivitás” problémái mentén adja meg az első támpontokat a javasolt téma vizsgálatához. Az *intitúció* kifejezés így a *konstitúció* ellentétéként jelentkezik, s miközben mindenképpen utal az „intézmény” szó által lefedhető jelenségekre, jelentése annál mélyebb. A konstituáló tudat koncepcióját Merleau-Ponty, számos egyéb utalás mellett, elsősorban Husserl egy korai elgondolása alapján illusztrálja: a tudat a léttel egyenes arányban álló „fel-fogás” (*Auffassung*), amely „érzéki tartalom” (*hylé*) megragadásán keresztül érvényesül (MERLEAU-PONTY 2003, 33–34). Ezzel ellentétben, Husserlnek az időtudat kapcsán e koncepcióval szemben kialakult saját kételyeire támaszkodva, Merleau-Ponty az érzékiségben már eleve a dolgokhoz kötött szubjektum elgondolását állítja. Ez az elgondolás a konstituáló szubjektum négy alapvető viszonyának ártértelekését követeli meg: a *világhoz való viszonyét*, amennyiben a dolgokhoz való kötöttség a világ „ellen-

<sup>2</sup> Jelen írásban csak a fő előadás gondolatmeneteit elemezzük.

állásának” tapasztalata. A szubjektum így egyszerre „instituíált és instituíáló”, és nem „konstituíáló”, mert produktivitása a világban való kitettségét előfeltételezi (uo. 34–35); *a másikhöz fűződő viszonyét*, mert a másikkal nem kölcsönös konstitúciós aktivitás révén, hanem egy „interszjektív vagy szimbolikus” és „kulturális tárgyakkal” benépesített közegen keresztül lépünk „instituíált-instituíáló” kapcsolatba (uo. 35); *a cselekvéshez kötődő viszonyét*, amennyiben a cselekvés nem pusztán „hatékonyság”, cél és választás szerint felfogott tett, hanem a „dolgok kötött mozgásait felvevő mozgás”, tehát „szimbolikus aktivitás”, „stílus” és ebben az értelemben „instituíáló” művelet (uo.); *az időhöz kötődő viszonyét*, mert az idő nem lehet a sem pusztán objektív, „átfogó”, sem csupán a tudat idejeként tekintett „átfogott” idő: „az idő az institúció modellje”, maga a „születésben lévő institúció”, mert egyszerre teszi láthatóvá a múlt „jelbeszédét” és a jövő „villanásait” abból kiindulva, aminek „éppen itt az ideje” (uo. 36).

Ezek a kiindulásként előadott igen erőteljes gondolatmenetek teszik lehetővé Merleau-Ponty számára az institúció „alapvető” fogalmának bevezetését. Az előadások a *Collège de France* évkönyvébe szánt tartalmi kivonatának megfogalmazása szerint:

„Institúción egy tapasztalat olyan eseményeit érthetjük, melyek azt tartós dimenziókkal látják el, s melyek vonatkozásában más tapasztalatok teljes sora nyer értelmet – vagy olyan eseményeket, amelyek az énben egy értelmet raktároznak el, de nem valaminek utólagos továbbéléseként és maradványaként, hanem folytatásra való felhívásként, egy jövő követelményeként”. (MERLEAU-PONTY 2003, 124.)

Ez a meghatározás<sup>3</sup> institúció és konstitúció további szembeállításán alapul. Merleau-Ponty elemzése szerint az utóbbi szinte az előbbi ellentéte, amennyiben az, ami „instituíált”, nem tételezi fel egy én jelenlétét, míg a konstituíált csak egy énről vonatkoztatva nyer értelmet. A konstitúció ebben az értelemben „folyamatos, értsd: sohasem befejezett institúciót” jelent, míg az „instituíált átlép jövőjébe, saját jövővel, temporalitással bír” (uo. 37). Szintén fontos az a megállapítás, mely szerint az institúciót a „születés” mintájára kell elgondolnunk, mint a jövő bizonyos feltételek közötti létesítését (uo. 37–38). Az elemzések e szintje, a husserli terminológia igénybevételével, „alapítás” (*Stiftung*) és „értelemadás” (*Sinngebung*) konfrontációjára támaszkodik.

A problématerület kijelölése és a fogalmi előkészítés után az előadások konkrét elemzésekre térnek át. Merleau-Ponty a jelenségek négy csoportjának vizsgálatát vetíti előre, melyek közül az első három a „személyes és interperszonális”, míg az utolsó a „történeti” institúció elemei körébe tartozik. Sorrendben az élet és az érzelmek, a művészeti alkotás, a tudás és végül a történelem institúciós jelenségeinek tárgyalására kerül sor.

Az első jelenségcsoport különösségét az adja, hogy Merleau-Ponty gondolatmenetei, az „élet institúciójának” címszava alatt, az animalitás kérdésétől a serdülőkor problémáin át az érzelmek értelmezéséig futó horizonton mozognak. Ez magyarázza, hogy az elemzések egyaránt hivatkoznak Ruyer biológiai ösztönelméletére, a freudi pszichoanalízisre, és hosszas Proust-interpretációval zárulnak. Valamennyi eseten Merleau-

<sup>3</sup> Lásd e tézis egy másik megfogalmazását az előadásban: „Az institúció tehát egy tapasztalatban (vagy egy konstruált apparátusban) olyan dimenziók (általános, kartézianus értelemben: vonatkozási rendszerek) létesítését jelenti, melyekkel kapcsolatban más tapasztalatok teljes sora nyer értelmet, alakít ki *folytatást*, egy történelmet” (uo. 38).

Ponty azt igyekszik láthatóvá tenni, hogy az állati viselkedéstől egy emberi érzelem feltámadásáig semmilyen új forma vagy szint nem jöhet létre tisztán belső effektusok eredményeképpen. Az állati ösztön környezetre reagáló adaptációs képessége ebben az értelemben egy alsóbb szintjét képezi annak az intitúciós folyamatnak, melynek révén a serdülőkorban lévő gyermek a „regresszió és anticipáció” összjátéka folytán saját személyiségét alakítja (uo. 52–56). Az emberi viselkedés a „szimbolikus horizonttal” való kapcsolatával lépi messze túl az állati szintet, amennyiben ez olyan intitúciót jelent, ahol „a múlt által teremtett kérdés, megőrződve, meghatározhatatlanul nyitottá teszi a szituációt” (uo. 57). Merleau-Ponty ugyanebben a mozgástérben igyekszik kibontani az érzelmek egy elméletét: a szerelem – amint azt a Proust-elemzések illusztrálják – nem a körülmények és nem is az akarat következménye. A szerelmet az önmagunktól való „elidegenedés”, a mások általi „megfosztottság” adja, amely „megvilágító” a személyiségre nézve (uo. 70–74). Ennyiben felismerhető benne az „intitúció eszméje”, mely nem más, mint egy „személyes történet megalapozása a kontingencián keresztül” (uo. 73).

A művészi alkotások intitúciójának mibenlétét Merleau-Ponty a művészi alkotás „logikájának” (uo. 78) feltérképezésével látja elemezhetőnek. A kérdés az, hogy ha az egyes jelentős művek nem pusztán a tradíció nyomása alatt s nem is véletlenszerűen jönnek létre, akkor hogyan magyarázzuk újdonságként való keletkezésüket. Ennek megértéséhez Merleau-Ponty az intitúció fogalmára támaszkodik, mint amely olyan „mezőt” jelöl, amely képes láthatóvá tenni a szisztematikus feltételeket és az azok kiaknázását lehetővé tévő nyitottságot (uo. 79). Az elemzések, Ervin Panofskyra való hivatkozással, a művészi perspektíva változásainak példáján illusztrálják a szóban forgó logikát: a perspektíva egyszerre jelent rejtett kötöttséget és egyszerre teszi lehetővé konkrét formában saját átalakítását. Az átalakítás motívuma viszont egy „bizonyos normától való expresszív eltérésben” áll, és nem „egy cél választásában” (uo. 85). Ebben az értelemben a művészi alkotás inkább a személyes, mint a nyilvános intitúció rendjébe tartozik.

Merleau-Ponty a tudás intitúciójának vizsgálatát kritikai kérdések felvetésével kezdi: nincs-e szükség a tudás és a különösen igaz tudás elemzésében a „lényeg” elválasztására attól, ami létrejöttében pusztán „eseményszerű”? Vajon a „kimondott dolgok rendjében” kialakuló tudás nem haladja-e meg szükségképpen azt, ami benne történeti? (MERLEAU-PONTY 2003, 89). Tagadó válaszának kifejtéséhez Merleau-Ponty a *Krisis* könyv Husserljére támaszkodik: a tudás létrejötte, még annak legabsztraktabb formáiban is, alapító aktusok meglétét feltételezi, s ezért fennállásához a történetiség, noha más ritmusban, mint az élet egyéb eseményeiben, döntően hozzájárul (uo. 91–92). Az idealitások temporalitása ebben az értelemben nemcsak azt jelenti, hogy faktikus eredettel rendelkeznek, hanem azt is, hogy a róluk vagy nevükben való valódi gondolkodás egy konkrét észlelési mező nyitottságán alapul (uo. 94–95). További kérdés azonban, hogy miként gondoljuk el ezt az alapítást, ha a tudás lehetőségének vizsgálatában nem követjük az intencionális tárgyalás husserli koncepcióját (uo. 100–101). Merleau-Ponty számára a választ a történelem és a „történelemhez való folyamodás” jelenségének komolyan vétele jelenti: a történelem szempontja eleve egy interszubjektív és kulturális mezőbe helyez el bennünket, ahol csakis a másokkal való együttlét intitúciós terei tehetik érthetővé a tudás közös formáinak kialakulását (uo. 103).

A történelem problémájának kifejezett felvetésével az előadások gondolatmenete egyfajta regiszterváltáshoz érkezik. Merleau-Ponty kérdései innentől ugyanis már nem

az egyes konkrét inténciós rendekre, hanem általában az inténciós történeti természetére irányulnak: vajon az általános és más kultúrákat magában foglaló történelem szempontjából az inténciós nem a „történelem komédiájának” bizonyulnak, melyek voltaképpen az emberek „háta mögött” jönnek létre és végső soron „kiüresítik értelemüket”? Hiszen „miközben a megismerésben *valaminek* lenni egy szélesebb mezőre utaló nyitottságot jelent, az általános történelemben mindez csak abszolút homály” (uo. 105). Ezek a kérdések egy kettős problémára utalnak: egyrészt „egy inténciós világnak egy másikhoz fűződő viszonyára”, másrészt „a filozófusnak ahhoz a társadalomhoz való viszonyára, melyet elgondol” (uo. 106). Merleau-Ponty rámutat, hogy a problémafelvetés e módja mindenekelőtt a történelem kérdésére adott hegeli válasz elutasítását jelenti. Ám arra is rámutat, hogy a történelem filozófiájának mint abszolút tudásnak az elutasítása és annak az esetlegesség szempontjával való helyettesítése nem oldja meg a problémát: „a történelem abszolút homály, csakúgy, mint abszolút világossága még mindig zárt tudásként felfogott filozófia: aki ezt konstatálja, kívül helyezi magát a történelmen, egyetemes szemlélővé válik” (uo. 107). A „mező értelmében vett inténciós” fogalmával Merleau-Ponty egyaránt szembehelyezkedik a homályként és a rendszerként értett történelemmel. Így jön létre, állítja, hogy „a filozófus ahelyett, hogy Kozmotheosz volna (s még a relativizmusban is ez), a radikális magány vagy teljes körű gondolkodás helyett, épp ellenkezőleg, olyan partikularitások felismerőjévé válik, melyek egyesülnek” (uo. 107–108). E felfogás illusztrálására az előadás a francia *Annales iskola* egyik alapító történészének, Lucien Febvre-nek *A hitetlenség problémája a XVI. században, Rabelais vallása* c. művét elemzi részletesen<sup>4</sup>. Merleau-Ponty üdvözli Febvre történészi eljárását, amely a források értelmezésén keresztül reaktivál egy történeti horizontot. A „történeti objektivitás” önmagunk, az idő és a kutató író szimultán ismeretéből áll, melyek kölcsönösen kialakítják és rendszerre formálják egymást (uo. 112–113). Rabelais lehetetlennek bizonyuló XVII. századi ateizmusa így nemcsak a fatális időbeli elválasztottságról tanúskodik, de az „instituírt idők” kommunikációjának lehetőségéről is (uo. 114, a jegyzet). Ezekből a felismerésekből Merleau-Ponty egy kritikai és egy pozitív elemzési szempontot bontakoztat ki. Egyrészt Lévi-Strauss strukturális eljárásainak bírálatára vállalkozik, amennyiben szerinte a társadalmak objektív összemérhetetlenségét valló álláspont ellentmondásos, mert Lévi-Strauss „radikális relativizmusa (a kultúrák elszigeteltsége) szolidáris az abszolút tudás eszméjével vagy a társadalmi léttel való egybeeséssel, vagy a szociológiával, mely e relativizmusnak ellentmond, de ahhoz mégis szükségszerű” (uo. 117). Másrészt, Merleau-Ponty megoldásként a „strukturák fenomenológiai olvasatát” javasolja (uo. 119). A társadalmi rendszerek eszerint olyan „szociális mintázaton” nyugodnának, melyek az interszubjektivitás szimbolikus apparátusai: „Ahogy a látott dolog egy megélt kohézió elve anélkül, hogy lényeg lenne, a szimbolikus rendszer, a *pattern*, társadalmi dolog volna”. Az észlelt dolog mintájára felfogott társadalom soha nem lehet „tisza”. A róla alkotott „eszme – teszi hozzá Merleau-Ponty – történeti-eseményszerű, ez az értelem alakulása, dialektika a marxi vagy akár az engelsi értelemben” (uo. 121).

Szembeötlő, hogy Merleau-Pontynak az inténciós jelenségeiről adott átfogó filozófiai elemzése nemcsak az egyes korábbi nézeteivel való folytonosságot teremti meg, például a társadalom és történelem kérdéseinek keresztül, de bizonyosan összefüggés-

<sup>4</sup> Mindenképpen figyelemre méltó Merleau-Ponty választása. Az erősen filozófiaellenes *Annales iskola* és a professzionális filozófusok között a korszakban ez a ritka kapcsolatok egyike.

ben állnak a későbbi munkák alapvető elgondolásaival is. Különösen ez utóbbi irány lehet fontos, mert lehetőséget teremthet *A látható és láthatatlan* egyes megfogalmazásainak értelmezéséhez. Az intitúció rendjeinek és logikáinak elemzése ugyanis, miközben teljes mértékben igazodni látszik az „érzékkelhető rehabilitációjának” ontológiai programjához, olyan jelenségek és területek munkába vételét jelenti, amelyek bizonyos értelemben túlmutatnak a „hús” vagy a „vad lét” dimenzióira alapozott elemzéseken. Az „intituálós és intituált” reverzibilitása a normaadás és normától való eltérés, a rendezettséget előfeltételező teremtés, a kötöttségen alapuló nyitottság ontológiai eseteit teszi széles skálán és fenomenológiai alapossággal láthatóvá. Ebben az értelemben állítható tehát – az 1954/55-ös elemzések tanúsága szerint, melyekhez kétségkívül számos késői munkajegyzet is társítható –, hogy Merleau-Ponty számára nemcsak a működő testi vagy nyelvi értelem, de maga a *szimbolikus rend* is közvetlen komponensét alkotja az eredendő tapasztalati mezőnek. Az értelem rögzített szabályok által lehetővé tett genezise *kifutása* maguknak a szabályok „vad” genezisének. E kérdéseknek a történelem dimenziójára való kiterjesztése és az ontológia programjának a történelem egy *látásmódjával* való összekötése, mely, mint minden látás, lokális és globális horizontok együttes szemléletével jár, pedig akár *A látható és láthatatlan* megírt részeiben kifejtett filozófia és fenomenológia koncepció új kontextusainak kialakításához is vezethet.<sup>5</sup> Az intitúció elemzése ennyiben a késői munkajegyzetek új szempontokból történő újraolvasását ösztönzi.<sup>6</sup> S az sem lehetetlen, hogy egy ilyen újraolvasás végül is egymással konkuráló eredményeket tár majd fel. Mert Merleau-Ponty e munkájában, úgy, ahogy az ránk maradt, vagyis születési pillanatában, még bizonyosan nem dönt el, hogy mely témák és aspektusok között oszlik el a mű leendő filozófiai doktrínájának súlya.

## IRODALOM

- KELEMEN János 1970. Merleau-Ponty előadásai a Collège de France-ban. *Valóság* 9.
- LEFORT, Claude 2003. Préface. In Merleau-Ponty: *L'Institution – La Passivité*. Paris: Belin.
- MERLEAU-PONTY, Maurice 1964. *Le visible et l'invisible*. Paris: Gallimard.
- MERLEAU-PONTY, Maurice 2003. *L'Institution – La Passivité. Notes de cours au Collège de France (1954–1955)*. Éd.: D. Darmaillacq – C. Lefort – S. Ménasé. Paris: Belin.
- PACI, Enzo 1961. *Diario fenomenologico*. Milano: Il Saggiatore.
- RICHR, Marc 2004. A fenomenológia értelme a látható és a láthatatlanban. *Vulgo* 1.
- TENGELYI László 1998. Saját és idegen: Merleau-Ponty és a 'vad tartomány'. In uő. *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest: Atlantisz.

<sup>5</sup> E kérdések bonyolultságát mutatja, hogy Tengelyi László egy írásában éppen amiatt marasztalja el Merleau-Ponty-t, mert egy a nyelv „intituált” jellegét említő késői munkajegyzetében (*Le visible et l'invisible*, i.m. 230.) a „történelemfilozófiai gondolkodás jól ismert útjaira téved”, mikor az értelemképződés szempontját az „értelmelemrögzítés nézőpontjával cseréli fel” és „immár nem fenomenológusként szólal meg”. (TENGELYI 1998, 130–131.)

<sup>6</sup> Megjegyzésre érdemes, hogy *A látható és láthatatlan* nem publikált és a hagyatékban őrzött munkajegyzetei között számos olyan található, amely a társadalmi lét és a történelem kérdéseit elemzi.